

Kulturgeschichte der Seele – von der Antike bis zur Gegenwart

Er sjelen gått ut på dato og redusert til en metafor? Eller er den menneskets innerste vesen og personlighetskjerne? Er sjelen et rent religiøst begrep og gjenstand for tro, eller et psykologisk fenomen og gjenstand for terapi? Eller alt dette og noe dypt gåtefullt?

Slike spørsmål reflekterer de skiftende oppfatninger av sjelen gjennom vår historie, som alle sammen har skrevet seg inn i vår egen sjel som en palimpsest. Helt siden antikken har kampen om det dominerende menneskebildet i vår kultur også vært en kamp om sjelen. Det er sjelen – *psyche/anima/Seele/soul/âme/alma* – det har dreid seg om, i liv og død. *Omsorg for sjelen* har siden Sokrates og Paulus vært oppfattet som menneskets hovedoppgave og er det idé- og kulturhistoriske grunnlaget for Vestens individualisme. For å forstå sjelens stilling og betydning i vår tid må man også kjenne dens historie og de forandringer den har gjennomløpt siden den ble oppfunnet i antikken.

Antikkens psyche

Det begynte med Homer, ca. 800 år f.v.t. I hans to epos *Iliaden* og *Odysseen* manifesterer *psyche*, ψυχή, seg for første gang – som alle sjelers mor i vår kulturtradisjon. Men hos Homer er *psyche* bare en *skygge*, en skygge av kroppen – *soma* – som er personens egentlige selv, dets *autos*, og den manifesterer seg først i døden. Da forlater *psyche* kroppen – for å dra til Hades.

Platon snur opp ned på det homeriske forholdet mellom kropp og sjel og gjør sjelen, *psyche*, til menneskets *selv*, mens kroppen anses som sjelens grav. Den ulykksalige dualismen mellom kropp og sjel og nedvurderingen av kroppen i vår kristne kultur må Platon, sammen med Paulus, bære et tungt ansvar for. Sjelens fremste oppgave hos Platon er å styre og tøyle begjæret og lidenskapene gjennom selverkjennelse og besinnelse, det Sokrates kalte *sophrosyne*.

Psyche hos Platon er imidlertid ikke en enhetlig eller harmonisk dimensjon, men en sammensatt og hierarkisk ordnet indre dimensjon. Platons sjel er tredelt. Den midterste delen bestående av mot og vilje er klemt mellom den lavtstående delen, begjær og lidenskaper, og den øverste delen, fornuften, hvis mål er å alliere seg med motet for å vinne kontroll over begjæret. Det er bare for-

nuftsdelene i Platons tredelte sjel som er av udødelig opphav, og som gjennom erkjennelse vil kunne bli del av de evigvarende ideers verden i en annen transcendent verden.

Betydningen av Platons sjel lære for menneskesynet i vår kultur kan knapt overvurderes idet den kom til å bli brukt både filosofisk og teologisk som begrunnelse for kristendommens forståelse av sjelen.

Platons sjel lære ble utfordret av hans elev og filosofiske konkurrent Aristoteles, som skrev historiens første sjel lære eller innføringsbok i psykologi, *Peri psyches*, lat. *De anima*, som kom til å øve en avgjørende innflytelse på Vestens menneskesyn i høymiddelalderen og renessansen. Slik Platons lære snudde opp ned på Homers framstilling av sjelen, foretok Aristoteles en 180 graderes vending i forhold til Platon, fra transcendent til immanens. Mot Platons hinsideslære plasserte Aristoteles sjelens opphav, mål og væren i det dennesidige, samtidig som han opphevet den platonske dualismen mellom kropp og sjel. Aristoteles forstår også sjelen som et livsprinsipp, dvs. at alt levende har sjel.

Senantikken er på mange måter en forfallsperiode. Men faktisk blir sjelepleie nærmest mote i senantikken. Det skyldes ikke minst noen filosofiske retninger som stod sterkt i denne tiden, særlig stoicismen og epikureismen, samtidig som manikeiske retninger med sin verdensforakt (*contemptus mundi*) vant fram. Den fremste sjel læren fra denne epoken kommer fra nyplatonikeren Plotin (204-270). Han så på mennesket som en helhet bestående av *kropp, sjel og fornuft* eller *ånd*. På toppen av dette hierarkiet råder ånden, *nous*, som springer ut av det *Det ene*, som kristne teologer siden har tolket som Gud. Ved emanasjon strømmer det noe åndelig fra Det Ene gjennom alle de øvrige ledd av skapningen. Slik blir sjelen beåndet og kan i sin tur beåndet kroppen. Det særlige ved Plotins sjel lære er så hvordan han utlegger at sjelen selv kan løfte seg gjennom innsyn og dannelse og selv bli mer og mer ånd, og slik nærme seg Det ene, som den ved særlig innsyn og visdom kan smelte sammen med i en *unio mystica*.

Middelalderen – sjelens glansperiode

Individualismen i europeisk vokser fram gjennom kirkens gjennomtrengende appell om å ha omsorg for sjelen og bekjenne sin synd, *mea culpa*. Spørsmålet om sjelens frelse eller fortapelse blir særlig påtrengende fordi man ikke kan kvitte seg med sjelen. For sjelen er både udødelig og evigvarende, med guddommelig opphav. Og fordi vi sitter fast i arvesynden, er det heller ingen annen vei til frelsen enn å lite på nåden, frelse ved anger, bekjennelse og tilgivelse i barmhjertig nåde, frelst ved Jesu offer og stedfortredende lidelse. Det er imidlertid strid mellom kristne i hvor stor grad man kan bli frelst ved gode gjerninger og ikke bare ved tro alene.

Vi kan fortsatt bli kjent med middelalderens innsikter i sjelens vesen og skjebne gjennom Dantes *Guddommelige komedie* (fra 1307–1321). Verket skildrer Dantes reise gjennom de tre dødsrikker, *Helvete*, *Purgatoriet* og *Paradiset*, og forklarer hva som er betingelsene for sjelens frelse – eller fortapelse.

Renessansen (1350–1600)

Den vitenskapelige revolusjonen utfordret kirkens menneske- og verdensbilde, og dermed den kristne sjelen med en gitt substans. Det moderne menneske fødes i renessansen, med filosofen René Descartes (1596–1650) som en av sine fedre. Han definerte sjelen som menneskets tankeevne, som fornuft. Hans rasjonelle *cogito* forstås også som selvbevissthet. Siden Descartes har filosofien definert sjelen som fornuft og selvbevissthet.

Descartes ville i møtet med den vitenskapelige revolusjon forsøke å berge sjelen – og dermed kristendommen. Men i det forsøket kommer han til å dele mennesket i to, i kropp og sjel som to adskilte substanser, der kroppen er et mekanisk urverk som del av den fysiske naturen, mens sjelen er immateriell substans som del av fornuftens rike. Descartes deltok også i den vitenskapelige utforskningen av menneskekroppen og gikk selv på jakt etter sjelen med disseksjonskniv. Han mente å kunne lokalisere den mellom høyre og venstre hjernehalvdel, i den lille konglekjertelen, *glandula pinealis*, et standpunkt som i dag er en ren kuriositet i vitenskapshistorien.

Opplysningstiden (1700-tallet)

Descartes' metodiske tvil og jakt på sikker viten ligger også til grunn for opplysningstiden, samtidig som hans dualisme og sjelens immaterielle substans anfektes. Det er særlig de skotske og engelske filosofene fra Hobbes til Hume som går til angrep på sjelens substans. Når sjelen fratras substans, kan den heller ikke tjene som menneskets sentrum og målestokk lenger. John Locke (d. 1704) erstatter sjel med *identitet* og *selv-et* (*the Self*) som uttrykk for menneskets vesen. Hume kalte menneskets sjel og bevissthet for et knippe av sanseintrykk, *a bundle of perceptions*. Også rent språklig svekkes sjelens betydning av de engelske filosofene idet *soul* erstattes med

mind. Slik blir *soul* et rent religiøst begrep, mens *mind* blir den allmenne betegnelse for sinn og forstand.

Den fremste opplysningsfilosofen, Immanuel Kant (d. 1804), måtte også medgi at hverken sjelen eller Guds eksistens kunne bevises. Likevel holdt Kant fast på troen både på sjelen og på Gud. Han kaller dem «regulative ideer». For å bevare vår moralitet trenger vi troen på sjelens udødelighet og at dens skjebne avgjøres på dommens dag, der vi må stå til ansvar for våre handlinger.

Den sjelfulle romantikken og Kierkegaard

På mange måter ble sjelen revitalisert av romantikken, som supplerte den snevre bestemmelsen av mennesket som fornuft med følelser og lidenskaper som selve motoren i mennesket og meningen med livet. Romantikken dyrker på flere måter sjelen og det sjelfulle mennesket ved å følge hjertets stemme. Sjelen representerer den ekstra, dype og uutgrunnelige dimensjonen som opplysningstiden mangler. Dette kommer til uttrykk i både billedkunsten og diktingen, som Goethe kan stå som talsmann for med disse verslinjene: »Seele des Menschen, / Wie gleichst du dem Wasser! / Schicksal des Menschen, / Wie gleichst du dem Wind!«

Dette sjelebildet gjelder også kjærligheten, som romantikken dyrker, som den ypperste og edleste av alle følelser, som livets mål og målestokk. Det er også den som settes på prøve i Goethes *Faust*, som er et veddemål mellom Gud og Satan i skikkelsen av Mefisto om Fausts sjel. Faust er villig til å sette sin sjel i pant hos Fanden for å løse sine vitenskapelige gåter, og for å få tilfredsstilt sine erotiske lengsler. Prisen må andre betale, særlig ung-piken Gretchen, som han svikter. Likevel forblir hun trofast mot Faust, og hans sjel frelses til slutt da Faust dør, ved Gretchens kjærlighet og hennes stedfortredende lidelse.

Den danske dikterfilosofen og teologen Søren Kierkegaard (d. 1855) representerer idéhistorisk en *overgang fra sjel til psyke* idet han forstår sjelen psykologisk, slik dette f.eks. kommer til uttrykk i hans forståelse av angst, som fremlagt i hans *Begrebet Angest*. Ellers fremstår han som *selv-ets* dikter som vektlegger at man må våge å *velge seg selv*. Det er også en forutsetning for at man kan frelse sin sjel i religiøs forstand, som er et hovedanliggende for Kierkegaard i hans oppbyggelige religiøse skrifter.

Vitenskapens sjel

Darwins bok om *Artenes opprinnelse* (1859) rammet ikke bare forestillingen om mennesket skapt i Guds bilde, men også forestillingen om at mennesket er født med en evig og guddommelig sjel. Men hva kom i stedet? En sjel-løs natur eller en naturlig sjel? Spørsmålet er også *når* i artens og individets utvikling mennesket får sjel. Samtidig med språket for artens vedkommende, og ved utviklingen av bevissthet for individets vedkommende? Et mulig svar er at arten *homo sapiens* er født med sjelsev-

ner som det er opp til individet å utvikle i en kulturell kontekst.

Freuds psykoanalyse dokumenterte hvor avhengig mennesket er av sine omgivelser, helt avgjørende i de første leveår, der årsakene til de personlighetsforstyrrelser og nevrosesom Freud påpekte, befinner seg. På dette grunnlaget skapte Freud en teori om sjelen som noe ubevisst og irrasjonelt, fullt av komplekser og tabuer, som forkvakler menneskets følelsesliv og hemmer en harmonisk personlighetsutvikling. Sjelen blir definitivt psyke med sine psykiske lidelser som trenger terapi for å bli frisk.

Sjelens restaurasjon

Man trenger ikke å forkaste sjelen, hevder Nietzsche, «en av tenkningens eldste og ærverdige hypoteser» (aforisme 12 i *Hinsides godt og ondt*). Men sjelen må forstås på nytt for å skape en «ny sjel». Først og fremst skal den løsriveres fra kristendommen og dens nedvurdering av kroppen og dens moralske fordømmelse av seksuallivet. I stedet vil Nietzsche knytte sjelen nettopp til den driftige kroppen og viljen.

Den fremste filosofen i det 20. århundre, språkfilosofen Ludwig Wittgenstein (d. 1951), var også opptatt av psykologi og sjelens kvaliteter. I hans posthumt utgitte *Psykologiens filosofi* viser han hvordan vi lever i en språklig konstituert verden. Vi erkjenner ikke mer enn vi har ord og begreper for. Slik sett kan en si at vi har sjel bare så lenge vi bruker ordet sjel, bare så lenge vi finner det viktig å spille sjelens språkspill, med alle de ord og begreper, bilder og symboler som det innebærer.

En bekreftelse på at sjelen lever videre i vår tid, er dens plass i diktningen. I tiden etter Darwins evolusjonsteori da det såkalte moderne gjennombrudd fant sted, oppstod også en ny realistisk diktning, der den psykologiske romanen stod sentralt med Dostojevskij og Hamsun som foregangsmenn. Inspirert av Freud og moderne psykologi er det indre sjeleliv et hovedmotiv i det 20. århundres diktning fra James Joyce og V. Woolf til nobelprisvinneren J.M. Coetzee og Siri Hustvedt og Karl Ove Knausgård o.a. i vår tid i det 21. århundre.

I sum har sjelens historie fra antikken til våre dager skrevet seg inn i vårt felles minne og vår kulturs menneskebilde som en palimpsest som vi fortsatt skriver på, og den består så lenge vi finner det verdt å ha omsorg for den i skrift og tale, i teori og praksis. Sjelen er vår frihet til å definere oss selv som menneske.

Dr. Philos. og Professor em. i interdisiplinære kulturstudier ved University of Southeast-Norway. Forfatter av *Die Seele. Eine Kulturgeschichte*, Böhlau Verlag: Köln, Weimar, Wien 2017, solgt til 7 land.